

SZÉCHENYI 2020

NEMZETGAZDASÁGI
MINISZTERIUM

TOP-5.3.1-16-FE1-2017-00012

A helyi identitás és kohézió erősítése Sárossd térségében

Helytörténeti tanulmányok

Készült: 2019. március

Készítette: Magyar Műemléki Topográfia Nonprofit Kft.

Telepes községek Fejér megyében 1945 után, különös tekintettel Hantosra és Nagylókra

A nagybirtok második világháborút követő drámaian gyors széthullása egyik napról a másikra átrajzolta a magyar vidéket. Az „urak futása” után megkezdődő földosztás koordinálására 1945. áprilisban Veres Péterrel az élén felálló Országos Földbirtokrendező Tanács ugyanazon év júniusában létrehozta saját telepítési hivatalát is. A szervezet fő feladata a saját községükben földhöz nem jutott igénylők átírányítása volt, amely munka keretében speciális telepesközségeket hozott létre. A második világháborút követő községesítés folyamatába illeszkedő program a későbbi Tanyai Tanács árnyékában mintha a feledés homályába veszett volna." Holott a nem minden esetben egyértelmű hivatali jelentések bizonytalanságait figyelembe véve is minimum egy tucat új települést és még egyszer ennyi csoportos telepet hozott létre. A közérdeklődés hiányát magyarázhatja, hogy bár a hivatal országos hatáskörrel bírt, tevékenységében erős regionalitás figyelhető meg. A volt pusztákon kialakított falvak többsége ugyanis a mai Fejér megyében található: így Besnyő (forrásokban szereplő név Göböljárás), Mátyásdomb (Fekete-puszta), Hantos, Kislók (Sárbogárd része), Nagy lók, Nagykarácsony, Nagyvenyim, amelyekhez hozzávehetjük még a külön utat járó Nagyegyházát (sokáig Bicske része, ma Óbarokkal alkot egy önkormányzatot), valamint Etyek és Mány csoportos telepeit is.

A tanulmány a Fejér megyei telepes falvakat bemutatva adalékokkal kíván szolgálni a második világháború utáni szociális indíttatású építészet sajátosságairól. Mindezt három témakör mentén tesszük meg. Az első a társadalomépítés mikéntjét kívánja megvilágítani: hogyan szerveződött a telepítés apparátusa, kik voltak a kedvezményezettjei, milyen társadalmi struktúrát kívántak létrehozni? A második a faluépítés problémáját tekinti át: hol alakultak ki az új települések, milyen szerkezeti rendszerekkel jöttek létre, hogyan viszonyultak a meglévő morfológiai sajátosságokhoz? A harmadik egység a házépítés kapcsán a népies ízlésű típusházakra koncentrálnak: kik és milyen céllal tervezték és építették a lakóházakat, milyen alaprajzi rendszerekkel, milyen technológiai megoldásokkal dolgoztak?

Hivatalos forradalom: a társadalomépítés

A hivatali apparátus

A telepés községek kialakítását koordinálandó egy központi irányítás alá rendelt, rend-kívül erősen hierarchizált, az első kapavágástól az utolsó szög beveréséig szabályozott bürokratikus szervezet jött létre. Már 1946 februárjában egységesítették az ügymenetet, ami alapján a már folyó Bicske-Nagyegyháza, Budajenő, Ercsi-Besnyő és Etyek munkálatait is utólagos korrekciónak vetették alá. A szervezet feje az Országos Földbirtokrendező Tanács volt, amelyhez végrehajtó szerveknek a telepítési hivatalt és a műszaki osztályt jelölték ki. Előbbi feladatkörébe tartozott a telepítésre alkalmas területek felkutatása, nyilvántartása, az igénylők átirányítása és az új községek társadalmi és gazdasági életének megindítása. Utóbbiban készültek el a földmérési, víztelenítési, út- és magasépítési tervek, innen irányították a kivitelezést, valamint kezelték a mezőgazdasági gépparkot.

A telepeknek alkalmas ingatlanok kiválasztása több lépcsős ügymenetben zajlott. Elsőként a kiküldött tisztviselők készítettek egy általános javaslatot, amely a telepítési hivatal pozitív elbírálása után a Telepítési Tárgyaló Tanács elé került. Ezután készülhetett el a mérnöki pontosságú földfelmérés, amely tartalmazta a javasolt belterület helyét és a művelési ágak megoszlását. A jelentés alapján újabb eljárási fázis kezdődött: négyfős bizottság állt össze, amelyben egy gazdasági szakértő, egy földbirtokrendező, egy építész és egy gépész kapott helyet. Az általuk átadott telepítési tervet véleményezésre küldték a minisztériumoknak és a helyi közigazgatási szerveknek. Nagyvenyim telepítési tervét például 25 címre postázták.

Figyelembe véve az esetleges hozzászólásokat készült el a végleges változat, amelyet a Telepítési Tárgyaló Tanács volt hivatva elfogadni. A kivitelezések ezután minden késedelem nélkül megkezdődhettek. Bár első olvasatban mindez meglehetősen hosszadalmasnak tűnik, a valóságban gördülékenyen haladtak a munkák. Nagyvenyim terve 1946 júliusában készült el, és rá egy évre már a házak építésének is nekifoghattak, legalábbis papíron.

A kialakuló telepek életét és a faluépítés végrehajtását gondosan ellenőrzött felügyelői rendszer biztosította. Az Országos Földhivatal vármegyei kirendeltségeihez kapcsolódó hálózat kerületi főfelügyelői és telepfelügyelői állásokat

hozott létre. Fejér megye Esztergom-Komárommal alkotott egy kerületet. A telepesek mindennapi éle-tét leginkább a telepfelügyelő személye határozta meg, aki maga is az új községben kapott szolgálati lakást, valamint tizenkét holdnyi illetményföldet, IX. fizetési osztályba sorolt honoráriumot.

A felügyelőknek naplót kellett vezetniük az aktuális mezőgazdasági munkákról, napi teendőkről.

Rendszeres jelentéseket küldtek a felettes főfelügyelőnek, aki újabb jelentéseket fogalmazott meg a tanács felé.

Miközben a tisztviselők társadalmi státuszát, Horthy rendszerben betöltött pozícióját, beilleszkedését a majdani szocialista községbe további kutatásoknak kellene tisztáznia, addig a telepes új gazdákról a feltárt források alapján megkísérelhető egy vázlatos szociológiai kép megalkotása.

Új gazdák

A leendő községek lakossága a korabeli Magyarország legszegényebb agrárrétegeiből verbuválódott: volt uradalmi cselédekből a majorságok melletti szőlőhegyek nincstelenjeiből és törpebirtokosaiból, valamint a távolabbi országrészek summásaiból. Elsősorban a helybeli lakosság számíthatott házhelyekre, de ahol maradtak tartalékföldek, ott nagyobb számú idegen igénylőt is befogadtak.

A máshonnan érkező igénylőket gondosan megválogatták. Kérdőíves adatlapot kellett kitölteni, a válaszok valódiságát helyszíni környezetszemlén ellenőrizték. A kérdőív a családi állapot és a tulajdon mellett többek között olyan részletekre is kitért, miszerint az igénylő részt vett-e a fasizmus elleni harcokban, partizánként vagy egyéb módon, van-e hősi halott a családban.

Nagykarácsonyban a 140 cseléd mellé 210 új telepest, Hantoson 110 családhoz 170 migránst, Mátyásföldön 140 helybelihez 210 jövevényt terveztek.

Etyeken 308, Mányon 70 igénylővel számoltak.

A migránsok kibocsátó területei főként a Mátra és a Jászság. Besnyőre 160 bodonyi család, Nagyegyházára 40 bükkzsérci, Nagykarácsonyra 55 viszneki és 23

mátraderecskei, Hantosra 36 siroki és 43 jászfényszarui, Nagylókra és Kislókra 24 jászárokszállási család érkezett. A telepfelügyelői jelentésből tudjuk, hogy Nagylókra 1946-ban további 20 család érkezett. Az adatközlők szerint a telepesek jelentős része ismerte új hazáját, hiszen korábban summásként rendszeresen vállalt munkát az itteni uradalmakban. Az iratanyagban számtalan vasúti jegyigénylés található, ami alapján egy későbbi kutatás pontosabb képet tudna festeni a migrációban érintett községekről.

Előfordult, hogy a jövevények számára a földalapról már nem jutott elegendő házhely. Nagyvenyimen például a 116 cseléd és a 117 szőlőhegyi lakos kérelme után elfogytak a házhelyek, így a közeli Mélykúton ideiglenesen berendezkedett 18 családot másfelé irányították.

Szinte természetesnek mondható, hogy ilyen arányú tulajdonátrendezés során a különböző érdekcsoportok között konfliktusok keletkeztek. Hetényi Nagykarácsony történetében megjegyzi, hogy a bevándorlók és a helybeliek eleinte csak egészen ritka esetben házasodtak egymással.

A nagyvenyimiek a telepítési tervet fellebbező beadványukban „nem éppen hivatása magaslatán lévő hivatalos egyének”-nek titulálták a szakértői bizottság tagjait. Nagykarácsony szőlőhegyi lakossága arról panaszkodott, hogy a vidékről jöttek 9 és fél, a cselédek 8 és fél, addig ők csak 7 hold földet kaptak. Büszkén említették, hogy nekik már „ősapáik is itt laktak”, de arról hallgatnak, hogy a zirci apátság az első világháború után már mért ki számukra földeket.

A konfliktusok nem egyszer tettelegességig fajultak. Az előszállási telepfelügyelő jelentéséből tudjuk, hogy az 1945-ben érkező telepesek lakásait a hercegfalvi németek feltörték. Nehéz eldönteni, hogy a „volksbundistákként” meghatározott, amúgy szintén törpebirtokos svábok fellépését leíró jelentés, mennyiben volt tükre a helybeliek és a bevándorlók konfliktusának, és mennyire volt előkészítése a hamarosan bekövetkező német kitelepítésnek. Annyi bizonyos, hogy nem csak a saját házzal rendelkező sváb parasztok, de maguk az uradalmi cselédek is félelemmel szemlélték a földmérők munkáját. A mélykútiak levelükben „legnagyobb lelketlenségnek” nevezték, hogy őket valaki nagyapáik cselédlakásaiból elmozdítani kívánja.

A számtalan helyi érdekellentét az országos politika figyelmét sem kerülte el. Az 1947-es nagykarácsonyi pap-verést a parlamentben is megtárgyalták.

Új társadalom — népnevelés

Ha a telepes községek ügyét a koalíciós idők politikai palettáján kívánnánk elhelyezni, úgy leginkább a Nemzeti Parasztpárt ideológiájába illeszthetnénk. Az Országos Földbirtokrendező Tanács felülről vezényelt településépítésének a célja a nagy földterületen folyó kapitalista mezőgazdasági üzemek felszámolása és az életerős kisbirtokossági struktúra kialakítása volt.

A telepfelügyelők kinevezése mutatja, hogy maguk a rendszer kiötlői sem bíztak eléggé az agrárproletárság gazdálkodói szakértelmében: „a telepes köteles (...) a részére juttatott ingatlanokat a jó gazda gondosságával, a telepfelügyelő utasítása alapján (...) megművelni”.

A földhivatal tisztségviselői rendszeresen hangoztatták, hogy a volt gazdasági cselédek irányítás nélkül képtelenek a földek megművelésére.

Az 1946-os nagylóki vizsgálathoz csatolt magánlevél ennél is élesebben fogalmaz: „Nem beszélek arról, hogy az ott lévő telepesek nagy százaléka nem ér egy hajítófát, de hiszen Te nagyon jól tudod magad ezt, erről nem kell sokat beszélni.”

A levélből kitűnik, hogy a földhivatalok vármegyei apparátusa erős fenntartásokkal kezelte a társadalmi kísérletet, amelynek végrehajtását irányította. Nem véletlen, hogy Nagypataki Sándor Fejér megyei ügyvezető már 1945-ben a gazdatisztek bevonását javasolja. Nem állunk messze az igazságtól, ha megállapítjuk, hogy a régi rendszerhez kötődő földhivatali agárszakemberek igyekeztek fenntartani a korábbi agrárvilág belső rétegzettségét. Másrészt a beadványok hangneméből kiolvasható, hogy a telepesek sem minden esetben érezték magukat egyik napról a másik napra öntudatos kisgazdáknak.

A szegényparaszti forradalom ideológusai maguk is tisztában voltak vele, hogy a polgári magántulajdon megteremtése nem csupán materiális értelemben, de normarendszerében is újat kell hozzon. Az uradalmi lakásviszonyok nem csak azért kellett eltűnjenek, mert embertelenül szűk helyet biztosítottak a családoknak, ez

orvosolható lett volna újabb cselédlakok felhúzásával. Legalább ennyire fontos szempont volt, hogy a saját ház építésének élménye az önálló paraszti gazdálkodás felelősségét alapozta meg: „az a ház, amelynek munkájában a későbbi lakosai is résztvettek, érzelmileg is jobban hozzájár a szívükhöz”. A különféle falvakból, társadalmi csoportokból verbuválódott embereket a faluépítés sikere kovácsolta egybe.

A telepítések történeti feladata az lett volna, hogy a nyomorban élő agrárszegénység számára mind anyagiakban, mind szellemiekben megteremtse a Somogyi Imre-féle Kertmagyarország alapjait. A történeti hátrány leküzdéséhez az állam komoly segítséget nyújtott. Az ország keleti feléből újtjára indított családok kedvező kölcsönöket kaptak, amiből megvehették a vasúti jegyet, a szükséges munkaeszközöket (jórészt az elkobzott sváb tulajdonokból) és a vetőmagokat.

Az első telepesházakat pályázaton nyertes budapesti vállalkozók húzták fel. Cserébe a hivatal a földhöz jutottaktól maximális együttműködést várt el. A telepfelügyelő feladata volt, hogy a saját földjét meg nem munkáló telepest munkára serkentse, és amennyiben erre nem volt hajlandó, kimozdítsa a kedvezményezettek köréből.

Veres Péter útmutatásai alapján a házépítésekben vállalt segédmunkákkal az új gazdák csökkenthették majdani tartozásukat, amelynek összegét csak a ház elkészülte után számították ki.

Sárbogárdon gazdaiskolát és mintagazdaságot létesítettek, hogy a legkorszerűbb munkamódszerek elsajátítására legyen mód.

1947-ben még úgy tűnt, hogy a sok bizonytalansággal járó átalakulás nem lesz hiába-való, és a magyar agrárszegénység előtt megnyílik az út a magántulajdonra alapozott földgazdálkodás előtt. A telepes községekben befejeződtek a házhelyosztások, itt-ott már az épületek felhúzásának is nekifogtak. Besnyőn ekkorra tizennégy családi ház készült el, amihez a megye új községeiben összesen további 350 új lakást terveztek.

Más kérdés, hogy a helyszíni beszélgetések szerint az átadás éveket csúszott, rendszerint már az ötvenes évekre esett a falvak kiépülése. A történelem kereke pedig időközben irányt változtatott, így a közigazgatásilag sorra önállósodó telepes

községek előtt nem a kisgazda jövő, de még csak nem is a dániai szövetkezeti modell, hanem a szocialista átalakulás nehézségei sejlettek föl.

Utcák a szántók helyén: a faluépítés

A háború előtti Fejér megyében a nagybirtok abszolút dominanciával bírt. Az ezer hold feletti gazdaságok az összes földterület majd felét, a megművelhető földek közel negyven százalékát birtokolták. Ezek az arányok még dunántúli viszonylatban is kiugróan magasak.

A megye sajátos településviszonyai a török korig nyúlnak vissza. Az akkoriban elpusztult községek határát a megmaradt Duna-menti mezővárosok és a sármelléki falvak nem tudták megszerezni, így a 17-18. században a nagy arisztokrata családok, valamint a katolikus egyház kezében óriási méretű latifundiumok keletkeztek.

A lakatlan területek újraneépítése így nem az Alföld jelentős részére jellemző tanyásodás mentén haladt, hanem földesúri telepítések formájában. Ez a tevékenység a dombvidéki területeken kis határú zárt falvakat hozott létre, míg a Mezőföld síkságán több funkcionális egységből álló pusztai falvakat.

A pusztai településcsoportok belső magját rendszerint egy nagyobb zárt falu alkotta, amely körül a racionális nagyüzemi üzemszervezethez igazodó, jelentős állandó lakossággal bíró majorságok épültek ki. Mivel az idénymunkákra szerződők nem kaphattak lakást az itteni cselédházakban, a korábban gazdasági bérleményként felparcellázott szőlőhegyeken építettek maguknak parasztházakat.

A földreform mindenekelőtt ott hozott településképi változásokat, ahol a lakosság jelentős része külterületeken élt, és nem volt alkalmas centrum, amely természetes módon fejlődhetett volna. Pákozdon, Seregélyesen, Rácalmásan, Cecén a történeti település felszívta a házigénylők tömegét. Ugyanez történt Etyeken is, amely a hivatalos iratokban sem telepes községként, hanem csoportos telepként szerepel.

Állami beavatkozás nélkül a földosztás térségünkben is országsszerte zajló tömeges tanyaépítkezési hullámhoz járult volna hozzá. Fejér megyében azonban a telepítési

hivatal fellépése határozott megálljt parancsolt a települések szétterülésének, és a korábbi majorsági szórványok zárt falvakká alakítását tűzte ki céljául.

A tanulmány nem foglalkozik a kérdéssel, de minden bizonnyal fontos szempont lehetett a telepes falvak helyének kijelölésekor, hogy a megye északi részét fokozottan érintő német kitelepítés során arrafelé elegendő ingatlan állt a telepítési hivatal rendelkezésére.

A racionális okok mellett ugyanakkor számolni kell véletlenszerű döntésekkel is. Hercegfalván, a mai Mezőfalván például jelentős volt a sváboktól elkobzott ingatlanállomány, a környéken ennek ellenére aktív telepítési tevékenység zajlott.

Igar és Szabadegyháza szórt szerkezete igényelte volna a telepes község kialakítását, mégis kimaradtak a rendezésből.

Ha nem is tudunk meg-nyugtató racionális feleletet adni a telepes falvak térbeli eloszlására, annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy Besnyő kivételével a megye déli sávjában helyezkednek el, így elsősorban Sárbogárd és Dunaújváros térségének szerkezetét rajzolták át.

A telepes községek betelepülése önmagában jelezte, hogy a telepítési hivatal nem ismert kompromisszumot az ország feudális örökségével. Az új településeket korábbi szántóföldek helyére tervezték. Különösen szembeötlő a szőlőhegyekben rejlő potenciális településképző erő figyelmen kívül hagyása, így sem a nagykarácsonyi szőlőhegy, sem az előszállási öreghegyek, sem Daruhegy és Kisszentmiklós, sem Mezőfalva szőlőhegye nem fejlődhetett tovább. A falusias, kisparcellás képződmények közül egyedül a nagyvenyimeknek sikerült végül elérniük, hogy a házaikat bontásra ítélt tervet módosítsák, amiből egy meglehetősen amorf, a szabályos mérnöki falvakra egyáltalán nem jellemző kettős struktúra alakult ki.

Fontos megjegyezni, hogy a szőlőhegyek bontására végül máshol sem került sor. Sőt Előszállásból kiválva Daruszentmiklós néven 2002-ben újabb önálló község kezdhette meg az életét. A két településrész a dinamikusan növekvő lakosságszám telekigényeinek köszönhetően mára lényegében összenőtt, de az utcák közé ékelődő szántók még jelzik a hatvan évvel ezelőtt kötött kompromisszumot.

A települések helyének kijelölésekor a tervhivatal nem csak a szőlőhegyeket nem vette figyelembe, de az uradalmi idők kisebb volumenű telepeit sem. Így váltak történeti epizóddá Hantos-Újtelep, Nagyvenyim-Dohánytelep, valamint Nagykarácsony-Róbertvölgy kisebb agrártelepei.

A korábbi településhálózat kristálypontjai (majorságok, telepek, szőlőhegyek) közül az új községek számára kijelölt helyek kivétel nélkül nagyobb majorságok szomszédságában találhatóak Nagyvenyim, Nagykarácsony, Nagylók, Besnyő és Mátyásdomb szabályos utcahálózata végpontjain a korábbi majorságokkal érintkezik, Hantos szinte teljesen ráépült elődjére. Mivel az uradalmi épületeket csupán ideiglenes jelleggel, átmeneti szállásként kívánták megtartani, az impozáns gazdasági épületek, kiskastélyok, cselédlakok önmagukban nem indokolták volna a telepes községek helyszínválasztását. Van azonban egy kapocs a régi világgal, amely az iratanyagban elsikkadni látszik. Eszerint Nagylók kivételével mindenhol állt már egy-egy régebbi vagy újabb pusztai templom.

A nagybirtokkal leszámolni igyekvő hivatali apparátus talán tudatosan igyekezett elhomályosítani a feudális idők községesítési, társadalomirányítási törekvését, amely a templomok, plébániák segítségével kívánta megszervezni a falvasítást.

Nagyvenyim pusztán 1769-ben, Hantoson 1773-ban, Besnyőn 1894-ben, míg Mátyásdombon és Nagykarácsonyban a huszadik század első felében alakították ki a katolikus egyházközpontot. Mátyásdombon a „tornyos iskola” hétköznapi iskolaként, vasárnap templomként működött. A későbbiekben egy sajnálatos tanácsi döntéssel elbontották. Más kérdés, hogy a nagybirtok nem volt érdekelt a jól működő gazdálkodás felszámolásában, így abban sem, hogy az ott dolgozó cselédeknek a templom körül osszon házhelyeket.

A háború előtti községesítés hosszútávon kívánta fenntartani a szórt településhálózatot. A kristályosodási pontokban felépült templomok mellett a szőlőhegyeken és a jelentősebb pusztákon, szállásokon kisebb „tanyasi” iskolák működtek. A lakott helyeket jó minőségű, a tájat nyílegyenesen átszelő forgalmi utak és viszonylag sűrű kisvasúthálózat kötötte össze.

Mátyásdomb, Besnyő és Nagykarácsony környékére már a tizenkilencedik században a nagyüzemi kultúrtáj karaktere volt a jellemző, ahol a szántóföldeken négyzethálós rendszerben vezettek át a mezőgazdasági utakat. Egyedül a löszplatót

felszabdalo völgyekben szembeötlő az úrendszer táji determináltsága. Az új községek erre a mérnökileg tervezett infrastrukturális alapra szerveződtek rá Főtengelyeik, bekötőútjaik a nagybirtokok korábbi szerkezetéhez alkalmazkodnak.

Nagyvenyimen a két éles kanyarral futó Fő utca a régi majorsági út vonalát követi. Nagykarácsonyban a Szőlőhegyre, Előszállásra vezető utcák és a Sóhordó út találkozási pontja ma is a falu egyik centrumát képezi. Nagyhantosnak, a tizenkilencedik században még parasztházak övezte, később nagyobb tömbökre széteső, de tengelyében megmaradt falusias főutcája az új községnek is szerves része lett. Nagylók váza a névadó pusztát és a tőle két és fél kilométerre fekvő Szilfamajort összekötő út lett. Besnyő fő ütőere a Felső-Besnyő-Pálinkaház-Göböljárás út, amelyből sugárirányba további uradalmi utak vezetnek ki. Mátyásdomb szerkezete a „legforradalmibb”: itt csupán a bekötőút rövid szakasza emlékeztet a múltra.

Ellentétben a helyi földigénylő bizottságok bevett gyakorlatával a mérnöki házhelyosztások nem elnyúló utcás településeket, hanem a meglévő tengelyek közé, illetve azok mellé kimért tömör, négyzettrácsos alakzatokat hoztak létre.

A kialakított belterületen sehol sem vezettek át főforgalmi utat. A vizsgált településeken ma is csak Nagyvenyimen jelentős a tranzitforgalom, ám ez nagyjából a későbbi telekexpánzió számlájára írható. Az alapvetően haladó szellemiségű elképzelések ára a nagyfokú elszigeteltség lett. Nagykarácsony, Nagylók és Besnyő a legutóbbi időkig nehezen megközelíthető zsákfaluk maradtak, amit a vasúti megállóhelyek sem voltak képesek kompenzálni.

Az uradalmi utak adottságaihoz igazodóan kétfajta alaprajz jött létre. Az első a Hantosra, Mátyásdombra, Nagyvenyimre, és Nagylók keleti felére jellemző sakktáblarendszer, míg a másik a Nagylók nyugati részén, Kislókon és Besnyőn érvényesülő centrális pókháló elv. Nagykarácsony átmeneti jellegű, mert bár utcái sakktáblaszerűek, mégis érezhető a volt majorságra, illetve a templomra szervezett centralitás. A falu első tervében a pókháló jelleg még markánsabban érvényesült, ám az 1950-ben átdolgozott rendezési terv átstrukturálta a faluszerkezetet.

A telekosztásokat abban a szellemben hajtották végre, hogy ott kisüzemi paraszti gazdálkodás indul majd meg, illetve a jövőben városias színvonalú infrastruktúra fog kiépülni. Az első tágas telkeket igényel, míg a második a fajlagos költségek minimalizálása végett sűrű beépítést. Az egymásnak ellentmondó feltételek

viszonylagos össze-boronálását a mindenütt alkalmazott lábastelkek rendszere révén oldották meg. Egy-egy ilyen telek átlagos mérete 1300-2000 négyzetméter. Összehasonlításképpen, a néhány év múlva erőre kapó szocialista falutervezési gyakorlatban az 1000 négyzetméteres telek már „gazdaportának” számított. Az előírások szerint oldalhatáron álló hosszúházakhoz a melléképületeket soros beépítéssel kellett csatlakoztatni. Az ily módon képződő utcakép levegős megjelenésű, ami egyáltalán nem volt jellemző a nadrágszíjparcellás szőlőhegyekre.

A telekrendszer mindemellett magában hordozta a későbbi településfejlődés és házfejlődés alapvonásait is. Nagyvenyimen például a lábastelkek átvágásával területi expanzió nélkül volt növelhető az építési telkek száma. A többi helyszínen a széles telekméret lehetőséget teremtett a lakóház utcai frontjának bővítésére, a hajlított ház kifejlődésére.

Mielőtt azonban a családi házas építésekre térnénk rá, szükséges megemlíteni a telepítési tervek erősen közösségi vonásait is. Nagyvenyimen a 286 házhely tíz százalékát közcélokra tartották vissza, s ez az arány egyáltalán nem kirívó. Az a korabeli viszonyok között is természetes igényként jelentkezett, hogy a közigazgatási intézményeknek, mint a községháza, posta, tűzoltószertár, iskola és a templom, illetve az ezekben dolgozó értelmiségiek számára telkeket különítsenek el. A telepes községekben azonban egészségügyi intézmények, orvosi rendelő, gyógyszertár, fürdő-ház, újabb közoktatási egységekként csecsemőóvó és óvoda, valamint kultúrház is helyet kaptak.

A kommunista hatalomátvétellel párhuzamosan megfigyelhető hang-súlyeltolódások az urbanitás egyre erőteljesebb érvényesülésével jártak. Nagykarácsony módosított tervében már sportpálya is szerepel, miközben a szövetkezet munkatársainak sorházas munkástelepet álmodtak.

Az eredetileg legfeljebb por és szél-fogóként telepítendő fasorok „besétáltak” a faluközpontba, ahol árnyat adó tágas pihenőpark szolgálta volna a munkában megfáradt mezőgazdasági dolgozókat.

Ha Nagykarácsonyban és a többi községben minden a papírra vetett formában valósul meg, úgy ma a negyvenes évek modern falutervezésének mintaközségeiként tarthatnánk számon a telepeket. Az uradalmi idők építményei a templomok és egy-

egy plébánia kivételével mind eltűntek volna. A zöldfelületek közé lazán elhelyezett közösségi intézmények – a hatvanas években divatos esztétikai fogalommal élve – izgalmas kontrasztját adták a családi házas övezet merev rácsszerűségének. A pénzhiány azonban erős kompromisszumokat kényszerített ki.

A sorra alakuló szövetkezetek ideiglenesen a volt uradalom ingóságait foglalták el. Nagylókon a Hunyadi Földműves Szövetkezet már 1946-ban kiigényelte a kastélyt, de a nagyüzemi gazdálkodás beindulásához majd' mindenhol jó szolgálatot tettek a megmaradt istállók és a szintén istállónak átalakított cselédlakok.

Amit a telepesek tervezőinek radikális uradalom-ellenessége nem tudott elbontani, azt a hatvanas években meginduló mezőgazdasági konjunktúra és a kilencvenes évek privatizációja tovább pusztította. A telepesek határában egykor állt számtalan külterületi pusztagazdaságból csak mutatóban maradtak fenn épületegyüttesek. Közülük a Mezőfalva határában lévő Ménesmajor az elmúlt években országos védettséget kapott, ám romosodó állapotán mindez egyelőre nem sokat változtatott.

Kevés nagyból sok kicsit: A házépítés

Az 1945-50 közötti évek tulajdonváltása a jól szervezett racionális gazdálkodási rendszerek felszámolásához vezetett. A telepítési hivatal engedélyével vagy anélkül, a telepesek bontani kezdték az üresen álló ingatlanokat, hogy jó minőségű téglához és épületfához jussanak.

Az iratanyagban igen sok bontási engedély található. Néhányat említve csupán: a nagyvenyimi sport-egyesület kap bontott anyagot; Nagylókon, akik vállalták a bontást, azok a telkükre fuvarozhatták a számukra szükséges anyagokat; ugyanitt a jegyző a birkaistálló fazsindelyét kérvényezi; Besnyőn a göböljárasi épületekből 600 db téglát, 20 négyzetméter nádállót osztottak ki 1946-ban. Csupán példaként említem meg Kiskarácsony pusztát, amely ugyan nem tartozott a legnagyobb központok közé, mégis 21 épülettel bírt, köztük 6 cselédlakkal, tisztai lakással, ököristállóval, magtárral, bognárműhellyel és iskolával.

Mivel az ország földben szűkös területeiről átirányított családokat nem várták kész otthonok, kényszermegoldásként a telepítési hivatal az urasági ingatlanok

átalakítását határozta el. Bár ezek az átépítések átmeneti jellegűnek bizonyultak, jól jelzik a telepés községek képviselte új társadalom alapvető célkitűzéseit: a demokratizálódást és az individualizálódást. A pusztai épületek legrangosabb szervezőeleme egy-egy kúria, tiszt lak volt, amelyhez rendszerint kisebb park is tartozott. Ezek a kiskastélyok az új rend szemében a feudális kizsákmányolás szimbólumát testesítették meg. Miközben a cselédasszonyok kénytelenek voltak közös konyhában főzni, a nem is feltétlenül állandó kint tartózkodásra készült kúriákban legalább öt-hat tágas szoba szolgálta az uraságok kényelmét.

Addig is, amíg a demokrácia bontócsákányai az új településeket megtisztítják a kései feudalizmus hivalkodó jelképeitől, szükséges volt jelezni, hogy a telepfelügyelők vagy más hivatalos személyek nem ülhetnek be a korábbi úri osztály szerepébe. A tiszt lakokat tehát megosztották, és több kisebb szoba-konyha-kamra lakóegységet alakítottak ki bennük.

Miközben az úri rend lakásai feldarabolódtak, a cselédlakokban éppen ellenkező előjelű változások zajlottak. A cselédnyomor szimbólumának számító közös konyhát megszüntették, a családok számára elkülönített szoba-konyha egységeket hoztak létre.

Az új községekben rejlő szakmai kihívás az újjáépítés lázában égő építészeket érhető lelkesedéssel töltötte el. Az adatgyűjtés során közel száz nevet sikerült kigyűjteni, akik pályázati anyaggal, konkrét tervekkel vagy kivitelezőként bekapcsolódtak a munkába. Az óriási kihívást jelentő vállalkozás végkifejletét a Tér és Forma folyóirat körül csoportosuló CIRPAG csoporthoz húzó tervezők, valamint az abból kiváló Magyar Ház Baráti Köre határozták meg. Bár a modern mozgalom jellegzetesen városi feladatokra szerveződött, éppen a magyar szekció javaslatára 1937-ben a faluépítés kérdését is napirendre tűzte. Az árvízi házak és az ONCSA tevékenysége okán a háború után meghatározó szerepet kapott építészcsoporton belül már a harmincas-negyvenes években élénk vita folyt a magyar falu jövőjéről.

Nincs tehát mit csodálni azon, hogy a telepítési hivatal, majd nem sokra rá az Újjáépítési Minisztérium által kiírt pályázatokra a magyar modern építészet olyan kiemelkedő figurái is benyújtották terveiket, mint Farkasdi Zoltán, Németh Pál vagy Zalaváry Lajos.

A több ezer pályázat értékelésekor Hegedűs Béla rövid ismertetőjében – egy építésztől egyáltalán nem magától értetődő módon – a házak életmódra gyakorolt hatásából indult ki. Eszerint egyik oldalon a paraszti életformát a korabeli níveljén meghagyni kívánó tervezők, míg a másikon a teljesen urbánus lakóházakat tervezők állottak. Jó megoldásnak egyedül a középutat javasolta, amelyre példaként Kotsits Endre, a Gádoros-csoport és Rácz György elképzeléseit emelte ki. Előbbiek alapvető célkitűzése, hogy a paraszti térszervezés legfontosabb helyiségének számító konyhából az utcai szobába terelje a ház napi életmenetét.

A korabeli viszonyokhoz közelebb állt, és a majdan ténylegesen megépülő házaknál is visszaköszönt Rácz György terve, amely a hosszúház arányainak átszabásával operált. A kései népi építőgyakorlat legszegényebb rétegeinél szokásos oromszélesség csekély kihúzásával az alaprajzban elhelyezhetővé vált a két utcai szoba, és a konyha mögött még éppen elfért a hosszúkás kamra, illetve egy kisebb vizes helyiség.

Azzal, hogy a telepesházak végső terveiben a Rácz György-féle alaprajzi rendszer lett a mérvadó, a telepes községek építészeti megformálása lényegében a Magyar Ház barátai által lefektetett alapelveket követte, azzal a módosítással, hogy méltatóik nem a nemzeti érzelmekre apelláltak, hanem a nemzetközi modern mozgalom racionális célkitűzéseivel érveltek.

Borbíró Virgil egyenesen arról elmélkedett, hogy a népi építészet a típusházak egyenesági felmenője. A modern építészek érvrendszerére igen jellemző az alábbi idézet: „Ha a régi falusi házról az amúgy sem szervesen alkalmazott cifraságokat levesszük, amelyek - mint ismeretes - az úri építkezés hatása alatt keletkeztek, megmarad a falusi ház dísztelen funkcionális és szerkezeti formája”. Kozma Lajos ezután megállapítja, hogy az „új tárgyilagosság” éppen ilyen formák után kutatott.

1941-ben még a születő „új Magyar-birodalom” eszmerendszerébe illeszkedő megoldásként méltatta a mérnökies falusi házat. Eszerint a hagyományos szoba-konyha-kamra falusi házhoz képest a tervezett falusi ház utcai szobájában nem kettő, hanem négy ágy helyezhető el, a konyha jobb megvilágítást kap, a kamra az északi falhoz kerül, ahol emellett még egy mosdóhelyiség is kialakítható, valamint a ház a tartófalak elbontása nélkül bővíthető.

A hat telepes községben a tervezett jelleg más-más hangsúlyokkal érvényesül. Legerőteljesebben Mátyásdomb karakterét határozza meg, legkevésbé Nagvvenyimét. Előbbi helyszínen 1947-48-ban készült el a telepesházak első generációja, mintegy 10-12 otthonnal. Ezek kialakítása inkább rokonítható a bányászfalvakban kedvelt ikerlakásokkal, mintsem a néhány év múlva elterjedő típusházakkal.

A visszaemlékezések szerint a házakat kezdettől fogva csupán egyetlen család lakta, aminek némileg ellentmond a belső tereosztás. A háromosztatú térrendszerbe a közepén elhelyezett konyhából léphetünk be, ahonnan jobbra és balra egy-egy szoba, és azokból leválasztott kamra nyílik. Kontyolt magas tető fedi az épületeket. Tornác nem készült. A helyiségek jó megvilágításúak, négy darab négysejtű szabványablak nyílik az udvarra. A bejárati ajtók eredetileg szintén üvegezettek lehetettek.

A telepesházak második generációja 1951-ben épült fel. A volt Lonkai-kastély melletti falugyűlésen sorshúzással döntötték el, kinek hol lesz a telke. Az állami segítség feltétele az volt, hogy a kedvezményezettek a felkínált két típusúterv alapján lássanak munkához. A telepesek három-négy családot egybefogó kalákákat alakítottak, közösen alkalmazták a szakmunkákhoz szükséges kőműveseket, ácsokat. Mátyásdombra az alapozáshoz a hatóságok vörös homokkővet hozattak a Balaton mellől.

Más községekben is emlékeznek hasonló segítségre: Nagykarácsonyba egy közeli bányából, Nagylókra Sós-kútról került építőkö. A falazóanyag hivatalosan vályogtégla volt, de aki tehetette az uradalmi épületek elbontásával előre gondoskodott jó minőségű égetett tégláról. A két-három hét alatt szerkezetkészre felhúzott házakra egységes kivitelű ablakok és ajtók kerültek.

A Rácz-féle alaprajzzal összevetve az elkészült telepesházaknál elmaradtak a falusi miliőhöz oly szorosan kötődő tornácok. Helyettük a konyhai bejárat előtt négy fa oszlopon nyugvó esővédőt alakítottak ki. A két alaptípusban elkészült épületek utcai hatása a rendkívül egységes beépítés és a széles oromzatok révén némileg eltér a hagyományos parasztházakétól. Az egyes típus egyszobás, alapterülete kb. hat és félszer kilenc és fél méter. A kettős valamivel szélesebb, így a nyolc méteres homlokzat mögött két utcai szoba is elfér. Az utcára egy, illetve két ablak tekint.

Különösen érdekes az egyes típus nyílászárója, amelynél a hat üvegtáblából összeálló rácsozat négyzetes formát ad, akárcsak a később elterjedő háromosztatú városi ablakok. A fedélszék minden esetben orommal végződő nyeregtető.

Érdemes néhány szóban kitérni a későbbi átépítések jellegzetességeire. Az eredeti esővédő egy-két háznál maradt meg csupán, helyére a házhoz szervesen kapcsolódó előszoba került. Újabban a toldalék alapterülete jelentősen megnövekedett, ami révén fordított „C” alaprajzú házak jöttek létre.

A hetvenes évekig bezárólag majd minden portánál elkészült a nyári konyha, amelynek bejárata egy vonalba esik a nagy ház ajtajával. A két épület közötti keskeny átjárót előszeretettel látják el valamiféle esővédővel, de bőven akad példa a két rész teljes összefalazására is. Ily módon összetett tetőformát adó, zárt hatású tömb keletkezik.

Mátyásdombon sátoztetős kockaházakkal csak a Fő utca hatvanas évek végén beépült rövid szakaszán, az úgynevezett „iparos telkeken” találkozni. Máskülönben még a legutóbbi évek felújításai és toldásai is jól illeszkednek a telepés község arculatába. Különösen érdekes, hogy 2000 környékén a faluban megtelepülő mintegy huszonöt német család új építésű házaik többsége is illeszkedik a faluképbe.

A többi telepés falu arculata kevésbé egységes, habár a típusházak jelenléte mindenütt kimutatható. Nemcsak a szocialista korszak tarkítja a képet, de a paraszti örökség is. Hantos mellett például már a háború előtt megkezdődött egy új falu építése. Az Újtelepnek nevezett rész házaik igen jól példázzák a Nagyatádi-féle földreformhoz és a Veres-féle földbirtokrendezéshez kapcsolódó építkezések alapvető különbségeit. Szemben a telepés községek házaival Újtelepen a paraszti építőhagyományok még a maguk „reformálatlan”, mérnöki racionalizálás előtti állapotukat mutatják. A házak háromosztatúak, keskeny szobákkal, amelyekből a tornác vonalát is lecsípték. Az oromzaton itt-ott megfigyelhető az eredeti állóhézagos deszkaborítás. Sőt a modernek által feleslegesnek ítélt díszítőelemek nyomai is felfedezhetők, így pl. az orom-csúcsban elhelyezett napsugármotívum.

Nagylókon úgyszintén találunk házakat a háború előtti évtizedekből. A több hullámban kimért parcellák bérloői a mai Petőfi utca mentén emeltek egyszerű portákat, míg a vasút alkalmazottai a Rákóczi utcában rendezkedtek be. A háború

után, jórészt már az ötvenes-hatvanas években, került sor a régi parasztházak alapjainak megemelésére, új széles tornácok kialakítására. A frissen érkezett telepések a Mátyásdombról ismert típusházakat alkalmazták. Nagylókon, talán a gazdasági elszigeteltsége okán, talán a lakóházhoz fűződő sajátos attitűdből kifolyólag, rendkívül sok eredeti zsalugáteres nyílászáró maradt meg. A telepesházak bővítését egyrészt a konyha elé felhúzott elő-szobával. másrészt a toldott tornácok révén oldották meg.

A ház hosszanti oldalához alacsony hajlásszögű féltetővel csatlakozó bővítés leginkább Nagykarácsonyra jellemző. Ebben a községben a szocializmus évtizedeiben a paraszti házfejlődés „mezővárosi” útja az alaprajzok tekintetében élő hagyományként élt tovább. Maguk a féltetők is ide sorolhatók, de még inkább az utcai szoba megkettőzése, ami révén a hetvenes években számtalan „C” alaprajzú, két utcai szobás lakás jött létre. Az új térfüzérhez az eredeti oromzatos házvég bővítése túlzott áldozatokkal járt volna, helyette az utcával párhuzamos gerincű nyeregteret kerültek a házakra. Nagykarácsonyban a párhuzamos gerincű cserépfedések, a toldással ellátott oromzatos házvégek, az időközben divatba jött sátoztetők és a nyolcvanas évek formai újításaiból létrejövő utcaképek a telepítések nélkül fejlődő falvakban is megfigyelhető illeszkedési problémákat vetnek fel. A vegyes karakter részben abból fakad, hogy a közeli Szőlőhegy lakossága megfelelő ingatlan birtokában az ínséges időkben nem szívesen vállalkozott újabb ház építésére, így a faluépítés folyamata némileg elhúzódtott.

Fokozottan áll mindez Nagyvenyimre. Utóbbi község karakterében a telepés múlt egyáltalán nem domináns. Nemcsak azért, mert az utóbbi három évtized szuburbanizációs mozgásai rendkívül kitágították a belterületet, miközben számos elemét számolták fel a falusi múltnak, hanem azért is, mert a kiosztott házhelyeken már a kezdetekkor vegyes építészeti formanyelv volt érvényben. Mind időben visszafelé a paraszti világba, mind az új idők felé, a szocialista fejlődés irányába gyakoriak voltak a kilengések. A telepés falu 1945 utáni új parcelláin még ma is látni jó néhány hosszúházat, amelynek nemcsak tömege, de építészeti részletei, így pl. az eklektikus ablakkeretek arra utalnak, hogy építetőjük jobban bízott a helyi asztalosban - áttételesen a hagyományok erejében - mint az állami adminisztráció kínálta tervekben. A másik végleten ott találjuk Dunaújváros hatását, amely

kisugárzása révén még a szuburbanizáció megindulása előtt hozzájárult a városias villák, kockaházak elterjedéséhez.

Mátyásdomb telepés jellege, Nagykarácsony utóparasztosodása és Nagyvenyim urbanizációja egyaránt jellemző Besnyő házáira. A faluban ma is számon tartják az első telepesházakat, az úgynevezett „tíz házat” és a „húsz házat”. Az elbeszélések szerint a negyvenes években két ütemben elkészülő állami kislakások átadására maga Veres Péter vállalkozott, akit a falu folklórja tudatos ferdítéssel-e, vagy véletlenül, de csak „Vörös Péterként” emleget. Az első tíz ház között még találunk tornácos megoldásúakat is, de a Kossuth utcában álló újabb ingatlanok már az ismertetett alaprajzi rendszert követik. Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik a lakóegységekhez egyedül itt készültek szabvány melléképületek. A háztól kb. húsz méterre álló soros elrendezésű téglapítványok egy nyitott szénatárolóra és egy kétsejtű istállóra tagozódnak. Előbbiben helyezték el a gazdasági munkák során használt tüzelőberendezést, és innen lehetett feljutni a padlásra is. A kampányszerű kezdés után az állam Besnyőn nem vállalkozott a falu teljes felépítésére, ezért a már jól ismert típustervekhez kötött OTP kölcsönök formájában támogatta a további munkákat. Az elhúzódó egyéni kivitelezés igen sok kiskaput hagyott. Számtalan szövetkezeti tag a korábbi paraszti mintákat követve építkezett, így akárcsak Nagykarácsonyban itt is építettek hajlított házakat az ötvenes-hatvanas években.

Végül néhány szóban vázolom a falvakban elkészült középületek sajátosságait. Legegységesebb e téren is Mátyásdomb központja, ahol a Fő utca teresedésének valamennyi tömbje a faluépítés korai szakaszához kötődik. Bár az utóbbi évtizedben a polgármesteri hivatal nagyszabású felújítási programot hajtott végre, színes vakolatokat alkalmazott, műanyag nyílászárókat épített be, az épületek tömbhatásában ma is felismerhető a negyvenes-ötvenes évek falu tervezésének ízlésvilága. A téglalap alakú teret kelet felől az eredetileg tanácsházának készült, ma postaként üzemelő tömb zárja le. Az új építészeti eszme egyik alaptulajdonsága, a jó megvilágításra való törekvés határozza meg a homlokzatkezelést: emelet magasságú világítóablak az oromzaton, négyzetes ablakok majdnem összeérő sora a hosszanti oldalon. A hangsúlyos magas tető ugyanakkor illeszkedik az uradalmi puszták hangulatába.

A korabeli közintézmények eredeti állapotukban maradtak meg Hantoson és Nagylókon. A nagylóki iskola nyeregtetős hosszanti tömbjén a falakat megbontó

hatsejtű nyílászárók alakú ablakok sora már-már szalagablakos hatást kelt. Az iskola mellett ikerlakásos tanítói szolgálati ház áll. A kváderes nyerskő felület, és az egymástól gondosan elválasztott teraszok az urbánus életvitel meghonosodását jelzik. A fő utca következő épületén, a kultúrházon, az érdekes tagolású hosszanti ablakok és a plafonig üvegezett főbejárat modernsége keveredik a hosszan elnyúló magas tetős tömb hagyományosságával. Hantos központjának modernségét lényegében a kultúrház biztosítja, amelyhez a nagylókival teljesen megegyező tanítói lakások kapcsolódnak. Az épület a még álló kastély parkjában található. Leginkább itt érthetjük meg, milyenek lettek volna az árnyas parkok közé álmodott faluközpontok, ha minden az eredeti elgondolások szerint valósult volna meg.

Nagyvenyimen a községháza érdemel figyelmet, amelynek timpanonszerű oromzata nem ismeretlen ugyan a magyar népi építészetben, de a Mezőföldön inkább a felszámolásra ítélt kúriákat jellemezte. Az ötvenes évek eleje a klasszicizmus felfedezésének a kora. Jánossy György például oszloprendes falusi kultúrházat tervez.

Összefoglalás

A telepés falvak a magyar településtörténet elhanyagolt, ám korántsem jelentéktelen állomásának tekinthetők. Az Országos Földbirtokrendező Tanács e téren főként Fejér megyében volt aktív, ahol fél tucat község kiépüléséhez és önállósodásához járult hozzá (Besnyő, Hantos, Nagylók, Nagykarácsony, Nagyvenyim, Mátyásdomb). A végletekig szabályozott program előképe az ONCSA akcióban lelhető fel, de annál erőteljesebb és radikálisabb változásokat hozott. Az ekkor keletkezett falvakat semmiképpen sem tekinthetjük szocialista községeknek, hiszen felépítésük alapvető célja nem a kollektivizálás, hanem a kisgazdaságok létrehozása volt.

Más kérdés, hogy az ötvenes évekre átnyúló munkák már a kommunista diktatúra legkeményebb esztendeire esnek. A telepés községek népessége a Horthy korszak legszegényebb rétegeiből verbuválódott: helyi földnélküliekből és törpebirtokosokból, cselédekből, valamint az ország keleti feléből érkező földigénylőkből. A falvak tervezői igyekeztek felszámolni a korábbi szórt településrendszert, a majorságokat és a szőlőhegyeket egyaránt.

A belterület kiválasztásában az uradalmi épületek csak átmeneti jelentőséggel bírtak, egyedül a már álló templomokat kívánták meghagyni. Hantos kivételével a falvak egykori szántókat foglalnak el. A szerkezetek történetisége egyedül a főtengelek és a háború előtti pusztai utak egybeesésében mutatható ki.

Az elkészült családi házak a modern mozgalom és az abból kivált népies építészek grandiózus társadalomformáló vállalkozásának egyik utolsó nagy állomása. A negyvenes évek első felében kiérlelt tervek a paraszti életmódot kívánták építészeti eszközökkel racionalizálni.

A mai falukép legtisztábban Mátyásdombon őrzi a telepítés emlékét, máshol erősen érezhető az elmúlt hatvan év helyi sajátosságokkal tarkított építéstörténete.

Képmelléklet

Eredeti formáját megőrző telepesház

Utcakép telepesházakkal

Rácz György háztervei 1941-ből és 1947-ből

Hantos művelődési háza

A nagylóki általános iskola

